Амма өрүс айылҕатын харыстааһын экологическай көрүүлэрэ

Профессор, академик Д. Д. Саввинов дакылаатыттан

Амма өрүс республикаҕа экологическай өттүнэн оҥуобай миэстэни ылар. Ити кини территориятын улахан өрүт сайдыбыт промышленностаах Совруунгу Саха сирин уонна Илин Энэр тыа хаһаайыстыбата сайдыбыт улуустарын быыта охсуһууларыгар сытарынан, ону сэргэ Амма өрүс Алдан өрүс алын сүүрүгүнэвэн уутун химическэй састаабын үөскэтиигэ уһулуччулаах оруолу ыларынан быһаарыллар.

Техногеннай, антропогеннай уонна зоогеннай комплексный харса суох престэһин зоналарыгар (Саввинов, 1981, 1995) Амма улууһуттан ураты Илин Энэр улуустарын болохтоҕуттэн кэлин 30 сылга тыа хаһаайыстыбатын наадатыгар собо суохтук туһаныы түмүгэр айылҕаларын эйгэтэ күүскэ эмсэҕэлээтэ. Эмсэҕэлээһин сыл аайы улаатан иһэр. Бу усулуобуйаҕа Кини Саха сирин илиҥги өттүгэр Амма өрүс бассейна техногеннай уонна антропогеннай эмсэҕэлээһиннэ ылан илик соҕотох территориянан хаалла. Ити да үчүгэй буолбатах.

Амма өрүс бассейна 3 чааска үлэриллэр: үөһээги — үөһээ баһыттан Күүгү үрэх төрдүгэр диэри, ортоку — өниьүөс уонна аллараҥы — Амма өрүс төрдүгэр диэри. Маныаха кини сибээстиир звеноҥан бу система «сүрэҕэ уонна хаана» — Амма өрүс бэйэтэ буолар.

Үөһээги Амма

өрүс үөһээги сүүрүгүн бассейна үс физико-географическай провинциялар быыстарыгар сытар, ити: үрдүк аныалардаах, кыракый хочолордоох, хамыһах террасалаах сирдээх-уоттаах өр сылларга кэлтимсэ тоҥмут боруодалаах Өлүөнэ — Алдан карстовай ортоку—тайҕатыҥы провинция; хайалардаах, хайа-хочо типиттээх сирдээх-уоттаах, быста-быста салбанан барар өр сылларга тоҥмут боруодалардаах Өлүөхүмэ — Алдан провинцията; намтал хайалардаах, эниэ хайалардаах уонна хайа-хочо типиттээх сирдээх-уоттаах быста-быста тоҥмут боруодалаах Өлүөхүмэ — Чаара провинцията.

Үөһээги Амма рельебинэн хайатыҥы характердаах буолан, почвата эрозияҕа бэриниэмтиэ, почвата уонна үүнээйитэ алдьаннарыллыа, ити эрозията күүһүрэр кыахтаах. Манна уута гидрокарбонаттаах-кальцийдаах. Кини уута нүөлсүтүүгэ туһанарга уонна иһэргэ муоннаҕа эппиэттиир. Биогеннай элеменнэриттэн санитарнай-токсикологическай ирдэбилгэ эппиэттиир.

ФЛОРАТА

Быысаһар территорияларга холоотохчо флората састаабынан ордук араастаах уонна баай. Манна 167 роду хабар 50-тэн тахса семействоттан 300 көрүҥ баара бэлиэтэммитэ. Кинилэртэн 40-тан тахса көрүнэ Саха АССР Кыһыл кинигэтигэр киллэриллибитэ (1987). Хас да көрүҥ Россия сүдэх үүнээйилэрин испиһигэр киллэриллибитэ. Бу оройуонҕа көрүллэн чинчийиллибит көрүҥнэртэн 16 бырыһыаннара эмтээх үүнээйилэр.

Тыатын үүнээйилэрин оройуоннааһынҕа арааҥы Алдан, ортоһуор тайҕатыҥы уонна орто Алдан ортоһуор тайҕатыҥы [illegible] (Щербаков, 1975). Тыалара маныктар: соҕуруунгу эниэлэриҥэр уонна уутун тардар төбөлөрүгэр бэс чагдалар уонна лаанкылар; оборчолоох уу ылар сиригэр тиит ойуурдар; араас оттоох бэс чагдалар уонна араас оттоох — отон уктардаах, тиит мастардаах ойуурдар; хайаларыгар уулаах отонноох кедры кытта тиит мас бүлкаастаах ойуурдардаах. Манна сорох сирдэргэ үрдүк дьылабыай мас үүнэр кэлимсэ тыалар көрсүлэллэр. Маһын саппааһа гектарга 200 кубометрга тэҥнэһэр. Бу оройуон республикаҕа дьылабыай маһы бэлэмнээһиҥҥэ биир саамай кэскиллээх регионунан аҕыллар.

ФАУНАТА

Таһыттан наһаа тыытыллыбатах буолан сүүрэрэ-көтөрө соччо хамсаабатах. Манна дьиикай таба, тайах, тиэтэс, бүүчэн, кулаанай; адьырҕалар этэрээттэриттэн: хардаҥ эйэ, бөрө, кырыыаас, мунгур, сааргы, сиэгэн, быыдара, бөдөр уо. д. а. киэҥник үөскүүллэр.

Көтөр кыаттааҕа састаап өрүтүнэн балачча хааччаҕаммыт кор, иньэх уонна сэдах.

Уутуттан 32 көрүҥнээх харамай баар. Амма өрүс балыгын аһылыгынан дьаданы. Онон 1 кубометр ууга биомассата 10-тан 750 мг диэри халлаҥныыр. 15 систематаах бөлөхүнэн бэриллэр бентофауната хаачыстыбатынан дьаданы. 10 семействоттан 18 морфологическай форманы хабар балыктаах. Ордук дьарҕаа уонна мунду элбэх. Дьарҕаа уу эйгэтин экологическай ыраатын көрдөрөр индикаторынан аҕыллар.

Манна сирэ-уота эрозияҕа бэриниэмтиэ буолан, айылҕата тас өрүттэн дьайыыттан көмүскэлэ суох. Онон маһы бэлэмнээһиҥҥэ тыатын нимси кэттэхха, хайаалаах, эниэлээх сирдэрэ күдэллэнэн, алдьанан, хаар уонна ардах уутунан почвата сууралларан, сирэ-уота сиҥнэн барар кутталлаах.

Ортоку Амма

Амма өрүс ортоку сүүрүгүн бассейна икки физико-географическай: Өлүөнэ — Алдан карстовай уонна Амма — Алдан сырыынныытыҥы-иҥнэри провинцияларын быыныгар сытар (Саха сирин ирбэт тоҥун ландшафтнай картата, 1992).

Мундуруччу үрэх түөр сирин алын өрүтүнээбититтэн ураты, уутугар гидрокарбонат уонна магний баар. Биир литр ууга 258,9 —321,6 мг минераллаах: 201—252 мг гидрокарбонаттаах, 1,77—2,1 2,13 мг хлордаах, 6,7—11,5 мг сульфаттаах. Биогеннай элеменнэрин кээмэйэ собугэр. Онон өрүс чинчийиллибит кэрчигэр уу химическэй састаабын эмискэччи уларыйыыта бэлиэтэммэтэ.

ФЛОРАТА

48 семействоттан 304 көрүҥ үүнэриттэн 40 көрүнэ мастыҥы-сэпиэрэккэтиҥи үүнээйитэ сыһыаннаах. Тыаларын үүс оттоо тиит мастаахтар, отон уктаахтар уонна араас оту кытта булкуйа үүммут отон уга үктэллээхтэр. Олдоору сэргэ бэс чагдалаах уонна лаанкылаах. Бэрт улахана суох сиргэ араас отунан үллүктэммит хатыҥ чараҥнар уонна эдэр харыйа ойуурдар үүнэллэр.

Өрүс орто сүүрүгүн үүнээйиэлэрин ортотугар Саха АССР Кыһыл кинигэтигэр киллэриллибит (1987) үүс көрүҥнэр костүбүттэрэ. Геоботаниктарыгын 25 сэдэх көрүҥ, ол иһигэр букатын сүтэр кутталга киирбит бастакы категориялаах 1 көрүҥ, иккис категориялаах 9 ириньэх көрүҥ, үһүс категориялаах 14 сэдэх көрүҥ булуллубута. Үүнээйилэр 13 бырыһыаннара эбэтэр 40 көрүҥ эмтээх үүнээйиэлэриттэн буоллаллар. Ити үүнээйиэлэр үүнэр сирдэрэ харабыллыахтаахтар уонна улуустааҕы эбэтэр республикаанаы суолталаах айылҕа паамятнигыгар киллэриллиэхтээхтэр.

Өрүс орто сүүрүгүн зоопланктона 3 систематическай болоххо сыһыаннаах 20 көрүҥүнэн, бентофауната хаачыстыба өрүтүнэн састааба 14 систематическай бөлөхүнэн биллэр.

Ихтиологтар чинчийиилэриҥ түмүктэриттэн орто сүүрүккэ: тугунуок, майҕас, сыалыһар курдук арктическай туйа суох уу балыктара; быыыт, дьарҕаа, амурскай мунду, эриэн мунду, сибирскай мунду уонна шиповка, эриэн атахтаах подкаменщик курдук хаҥыстаах, алыпыр уонна таас бэс курдук налыы сирдэр балыктара үөскүүллэр.

Бу регионҕа кэрбээччилэр 14 көрүҥнэрэ баар. Кинилэртэн тиит уонна андаатар түүлээх быыыытынан бүлтаналлар.

Ыыраахтаах туйахтаахтар этэрээттэрин табалар семействоларыттан 4 көрүҥ үөскүүр. Кинилэртэн ордук тайах тарбаммыт. 1992 с. авиаучуот түмүгүнэн 10 квадратнай километрга 0,3—0,41 тайах тиксэрэ.

Орто Амма бассейнын терриофауната 36 көрүҥнээх. Олортон 33 көрүнэ — аборигеннар. Үһүн дьон тиэйэн аҕалбыттар, ити: андаатар, дьиэ кутуйаҕа уонна сиэрэй күтэр. Саха АССР Кыһыл кинигэтигэр киллэриллибиттэртэн туртас, кулаанай, бөдөр баалларда, кинилэри сиҥ биир бүлтуулларда эбит.

ПОЧВАТА

Почва-мелиоративнай оройуоннааһынынан (Еловская, Коноровскай, 1978), Амма өрүс орто сүүрүгүн хочолорун чинчийиллибит ортугэр Илиҥги Сибир тайҕатыҥы-бытархай хочотуҥу уонна Кини Саха сирин тайҕатыҥы-алаастыҥы провинцияларга киллэриллиэр. Бастакытыгар ирбэт тоҥноох тайҕа почвалара, иккиһигэр — ирбэт тоҥноох тайҕа кытарадайдыҥы сырдык араас, алаас уонна уу ылар бадараанныах почвалаах.

Аллараҥы Амма

УУТА

Сүүрүн биогеннай элеменнэрэ нуорматтан тахсыбыттар. Уутун химията тоҕо да сөптөөбүн иһин, бөһөлэктэр туһаайыыларыгар минераллара, нитраттара ордук улахан көрдөрүүлээхтэр. Ол курдук феноллара: Амма утарыта — 6 ПДК, Сулбаччы бөһ. — 8 ПДК, Мурун бөһ. алын өрүтүгэр — 15 ПДК, Харбалаах бөһ. утары — 22 ПДК.

ФЛОРАТА

Флората 35 семейство 200 көрүҥүттэн турар. Олортон 40 көрүҥэ мастыҥы-сэпиэрэккэтиҥи үүнээйиҥэ киирсэр. Тыатыгар тиит мас, көннөрү бөс, хаптаҕай сэбирдэхтээх хатыҥ, тэтиҥ, сэдэхтик Сибир харыйата үүнэллэр. Манна киэҥник тарбаммыт эмтээх үүнээйилэр 42 көрүҥнэрэ үүнэр.

Амма өрүс үс учаастагын тэҥнээн көрүүгэ аллараҥы Аммаҕа ходуһата улаатар, ол аата отун араас көрүҥнэрэ элбиир. Антропогеннай дьайыыттан (маһы кэрдии, баһаардар, мэччитиилэр) сэдэхтик үүнэр уонна сүтэн эрэр үүнээйилэр үүнүүлэрэ биллэ аҕыйыыр. Үөһээги Аммаҕа 45 көрүҥ үүнэр буоллаҕына, Аллараҥы Аммаҕа 8 эрэ көрүҥ үүнэр. Ол үүнүүтүгэр рудеральнай уонна сыыс оттор көрүҥнэрин оруоллара улуукан.

Аллараҥы сүүрүк характернай уратытынан манна алаастарга эрэ үүнэр үүнээйилэр хото үүнүүлэрэ буолар. Сүөһү иитиитин аһылытын сүрүннээн уу ылар сирдэрэ биэрэллэр.

ФАУНАТА

1993 с. сайыныгар манна зоопланктон 22 көрүнэ костүбүтэ. Бу карчыкка сүүрүк бытаарытыынан уонна былыыктыҥы-кумахтаах буорданан, лабаалардаах бытыктаах рактэр үөскүүллэр. Зоопланктон организмнарын ахсааннарын элбэһиннэ уонна биомассатын улаатыыта итиннэн быһаарыллар бадахтаах. Ол курдук Мыҥдаҕаайы уонна Харбалаах бөһүөлэктэрин чугастарыгар литр ууга туһааннаарыынан 20.000 экземпляра уонна 1783 мг тэҥнэһэр.

Гидробиологтар чинчийиилэриҥэн манна моллюскалар, олигохеттар, хирономидтар баһыйаллар. Мыҥдаҕаайы таһыгар биомассса саамай улахана (литргэ 2,339 г) бэлиэтэммитэ.

Ихтиофауна састаабыгар намтал сиргэ үөскээччи хатыыс, сордон, кыһыл харах, күстэх, тэҥэли, алыһар, таас бас уонна хайа аннынааҕы сир балыктарыттан бил, быыыт, дьарҕаа, эриэн мунду баалларда көһүннэ.

Кэрбээччилэр этэрээттэрэ бэрт киэҥ, 4 семействоҕа киирсэр 14 көрүҥ баар. Адьырҕалар этэрээттэриттэн 4 семействоттан 9 көрүҥ баар. Кинилэртэн түүлээх быыыытынан бөрө уонна көннөрү саҺыл бултаналлар. Ыыраахтаах туйахтаахтартан туртас уонна тайах көрсүллэр.

Сүрүн тэҥнэбиллэр

БАЛЫКТАРА

Амма өрүс бассейныгар барыта 11 семействоҕа киирсэр 19 балык көрүнэ баара биллиннэ. Маныаха ихтиофауната өрүс бассейныгар тэҥэ суохтук тарбаммыт эбит. Амма үөһээги сүүрүгэр 17 араас балык үөскүүр. Ортоку сүүрүгэр балык 15 көрүнэ баара бэлиэтэммэ. Хатыыс, бил, майҕас, илиҥги-сибирскэй тэҥэли суохтар эбит. Алын сүүрүгэр балык 13 көрүнэ баар. Манна үөһээги, ортоку сүүрүктэриттэн суох хатыыс уонна илиҥги-сибирскэй тэҥэли өбилэллэр эрэллэр, майҕас, амурскай мунду, сибирскай күөнэх, шиповка, сыалыһар, эриэн подкаменщик суохтар эбит.

ҮҮНЭЭЙИТЭ

Амма бассейна тыа үүнээйитэ баһыйарыынан уратыланар. Маныаха баһыттан төрдүн диэки баран истэх аайы дьылабыай маһа аҕыйаан иһэр. Ити сүрүннэн ардах-хаар түүннүтэ сыыйа аччаабыыныын уонна салгын кыһыҥны температурата тыыһыраан иһиитиннэн быһаарыллар.

(Саҥыытын 4 стр. көр)

Scanned with CamScanner